

УДК 347.1

Є.О. Харитонов

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІМПЕРАТИВ ДОСЛІДЖЕНЬ ФЕНОМЕНА РЕЦЕПЦІЇ В ГАЛУЗІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

З'ясування сутності такого феномена, як рецепція в галузі приватного права, є неможливим без встановлення підґрунтя та засад цього явища. У свою чергу, для досягнення бажаного результату має бути визначена методологія дослідження у відповідній галузі.

Перед тим як перейти до розгляду питань, що є предметом цієї статті, слід визначитися щодо ключових понять, якими тут є: “рецепція”, “рецепція права”, “право”, “приватне право”.

Передусім варто зазначити нерозривний зв'язок таких понять, як “право” та “культура (цивілізація)”. Будучи елементом явища цивілізації в цілому, право покликане бути носієм вищих принципів, визначальних цінностей цивілізації, реалізувати історичне призначення суспільства, пов'язане зі ствердженням у ньому сили та потенції розуму, високих гуманітарних засад. Отже, суть феномена права як явища, що відображає вимоги цивілізації, не обмежується лише тим, що право нормативно об'єктивує та реалізує ці вимоги, але також воно є чинником індивідуального самовираження особи, творчості, їх акумуляції, самозростання.

Таким чином, право не лише належить до елементів соціально-політичного устрою, але є також елементом суспільної свідомості, складовою духовного світу людини та її світогляду. Право виникає в нерозривному зв'язку з релігією, значною мірою виступаючи як “світське” продовження і втілення морально-етичних засад останньої. З часом воно набирає дедалі більшої соціально-політичної ваги, а тому вимагає філософського та фахового правничого осмислення й обґрунтування, і, нарешті, стає елементом суспільної та індивідуальної свідомості, хоча й зберігає генетичний зв'язок з релігією, котра відіграє роль певного генетичного світоглядного коду.

З урахуванням викладеного, право може бути визначене як цивілізаційна категорія, котра одночасно виступає як елемент соціально-політичного устрою та елемент суспільної свідомості, є складовою духовного світу людини та її світогляду, відображаючи уявлення окремих індивідів та суспільства в цілому про справедливість, добро, гуманізм тощо.

Спираючись на таке розуміння сутності права, як елемента культури, можемо перейти до визначення поняття іншого феномена, тісно пов'язаного з категоріями “культура” та “цивілізація”, – рецепції взагалі й рецепції права зокрема.

Характеризуючи загальне поняття “рецепція”, маємо враховувати, що відповідний термін має декілька значень.

У працях з культурології та в мистецтві ним позначають запозичення певним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли в іншій країні чи в іншу епоху, або як сприйняття одного культурного явища, однієї культури

очима іншої [1]. Разом із тим нерідко йдеться про запозичення в контексті зазначеного сприйняття новими цивілізаціями культури минувшини якихось елементів останньої. При цьому мається на увазі позитивний прогресивний вплив культури-донора на культуру-реципієнта.

З урахуванням зазначеної обставини рецепцію слід відрізняти від реставрації. Останнє поняття, яке означає відновлення чогось у первісному вигляді, зокрема творів мистецтва, пам'ятників культури тощо, зовні дуже близьке до категорії “рецепція”, однак має істотні відмінності.

Рецепція має за мету (і є кінцевим результатом) створення на існуючій базі чогось нового у сфері культури тощо. Навіть якщо вона відбувається у формі прямого запозичення тих чи інших ідей, рішень тощо, однаково ми отримуємо продукт нової якості, дещо нове, що виникає на новому витку спіралі суспільного розвитку. Що стосується реставрації, то вона має за мету відновлення чогось у первісному вигляді саме без змін та доповнень, або, у всякому разі, без таких доповнень, що могли б змінити сутність вихідного матеріалу.

Стосовно права поняття рецепції також визначають по-різному, підкреслюючи ті чи інші характерні, на думку різних дослідників цього феномена, риси.

Проте переважна більшість науковців згідна з тим, що насамперед рецепція – це відродження високорозвиненої системи права, яка існувала раніше. Саме це можна вважати ключовим моментом у визначенні поняття, яке нас цікавить. При цьому йдеться про “відродження” не лише у значенні “відновлення”, “відбудова”, але й про метафоричне використання цього терміно-поняття для позначення впливу оновленої культури минувшини або “оживлення” відсохлої гілки живої культури.

Таким чином, рецепція права є частиною загального процесу відроджень-контактів між живою цивілізацією та цивілізаціями, що пішли в минуле.

Визначення рецепції права як складового елементу загального процесу відродження минулих культур має принципове значення для її розуміння та характеристики. Адже в такому разі на категорію рецепції поширюється теза про циклічність “відроджень” як феномена, що є не унікальною подією історії, а історичним процесом, що повторюється [2, с. 600].

Отже, варто вести мову не про “Ренесанс”, а “ренесанси” як явище культури, що періодично повторюється в процесі розвитку і самовдосконалення людства.

Звідси випливає, що й рецепція права є явищем повторюваним і мову треба вести про “рецепції”, а не про якийсь унікальний історично-культурний феномен.

До поняття “рецепція” схожою є категорія “правова акультурація”, під котрою мається на увазі щеплення однієї правової системи до іншої [3, с. 199]. Однак, на відміну від акультурації, яка може бути обмежена якимось одним інститутом або навіть однією нормою, рецепція є глобальним явищем. У разі рецепції в певну нову цивілізацію інтегрується (відновлюється і вживлюється) правова система в цілому як елемент іншої, більш давньої культури. Втім, варто зазначити, що згаданими термінами нерідко фактично позначають одне й те саме явище, розглядаючи його під різними кутами зору.

Як зазначалося вище, рецепцію слід відрізняти від реставрації. В історії маємо приклади й реставрації права. Зокрема, це відбулося у Візантії стосовно законодавства Юстиніана, коли за ініціативою Лева III Ісаврійського було створено нову збірку законів – Еклогу. Хоча її укладачі взяли за основу “право Юстиніана”, використавши витяги з його Кодексу, але за своєю сутністю Еклога різко відрізнялась від духу і засад римського права. Пояснюється це тим, що до Еклоги було включено заповіді Мойсея, відредаговані та подані як юридичні норми. Пізніше, за імператорів Василя Македонянина та його наступника Лева IV (Мудрого), відбулася спроба реставрації римського права. Наприкінці IX століття було створено нову збірку законів – Базиліки, яка містила в собі у скороченому вигляді всі частини *Corpus juris civilis*. При цьому Базиліки становили собою саме спробу реставрації, а не рецепції класичного римського права, оскільки метою упорядників було якраз відновлення первісного змісту текстів норм права (хоча і з деякою модернізацією застарілих елементів), а не використання їх для вдосконалення існуючої правової системи.

Такий підхід, так само як ідеологія правотворчості в одному та другому випадку (за Юстиніана та Лева), ще раз підтверджує ту думку, що рецепція права взагалі неможлива без відродження (ренесансу) як такого. Саме в наявності взаємозв'язку між цими явищами полягає відповідь на питання про природність феномена рецепції права.

Враховуючи цю обставину, далі можемо виходити з того загального посилання, що рецепція як така становить собою запозичення більш пізніми соціальними системами кращих надбань попередніх культур.

Відповідно, рецепція права може бути визначена як відродження, сприйняття духу, ідей, головних засад та основних положень права попередніх культур наступними цивілізаціями [4].

Хоча рецепція права може відбутися стосовно його різних галузей, однак нас у даному разі найбільше цікавить рецепція саме приватного права, що змушує визначитись стосовно поняття та характерних ознак останнього.

Отже, розглянемо ознаки приватного права як елементу визначальної дихотомії в цій сфері культури [5].

Характерними рисами приватного права є те, що воно:

1) регулює відносини між приватними особами, тобто між особами, жодна з яких не виступає від імені державних органів, не уособлює в собі державу (не є фігурантом держави);

2) має засадничим принципом визнання пріоритету інтересів окремої (приватної) особи (суверенітету індивіда);

3) забезпечує приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовираженні та рівності товаровиробників, захисті власників від сваволі держави;

4) ґрунтуючись на засадах юридичної рівності учасників цивільних відносин, забезпечує ініціативність сторін при встановленні цивільних відносин та вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації їхніх прав;

5) припускає широке використання договірної форми регулювання;

6) містить норми, які “звернені” до суб’єктивного права і забезпечують захист останнього;

7) характеризується переважанням диспозитивних норм, які спрямовані на максимальне врахування вільного розсуду сторін при виборі правил поведінки, прямо не заборонених законодавством;

8) визначає судовий позов як основний порядок захисту інтересів суб’єктів цивільних відносин у суді [6, с. 23].

Слід підкреслити, що від санкціонування приватних відносин або забезпечення захисту інтересів їх учасників державою характер приватноправового регулювання не змінюється, оскільки в ідеальному варіанті закони держави мають відповідати приписам і положенням природного права, а в реальному контексті – якщо і не відповідають, то повинні тяжіти до цього (звісно, якщо йдеться про громадянське суспільство і правову державу).

З врахуванням сказаного, приватне право можна визначити як сукупність юридичної доктрини, правил і норм, що стосуються визначення статусу і захисту інтересів окремих осіб, які не є фігурантами держави, не знаходяться у відносинах влади, – підпорядкування стосовно одне одного, рівноправно і вільно встановлюють собі права й обов’язки у відносинах, що виникають з їх ініціативи.

З урахуванням викладеного стосовно сутності та поняття приватного права можемо дати визначення поняття рецепції в цій галузі. Отже, рецепція приватного права – це відродження, сприйняття ідей, головних засад та основних положень права попередніх культур, яким визначалося та забезпечувалося правове становище приватної особи, наступними цивілізаціями

Використовуючи сукупність отриманих понять та категорій, можемо тепер з’ясувати, про який “методологічний імператив досліджень” йдеться у нашому випадку, точніше, у чому полягає сутність останнього.

Отже, методологічний імператив тут розуміється як домінанта методології наукового дослідження, суб’єктивно необхідна та об’єктивно зумовлена потреба використання певної сукупності прийомів аналізу з метою отримати науковий результат на певному напрямі досліджень.

Відштовхуючись від такого розуміння окреслених вище понять, звернемо увагу на те важливе місце, яке надається в контексті таких досліджень поняттю “цивілізація”, оскільки останнім часом саме “цивілізаційний” підхід активно використовується в науках, пов’язаних з дослідженням соціальних процесів у суспільстві. Світові цивілізації – це етап в історії людства, який характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, технологічним та екологічним способом виробництва, устроєм політичних та суспільних відносин, рівнем розвитку духовного репродукування (відтворення). Зміна світових цивілізацій відображає поступальний рух історичного процесу, саморозвиток людства. Локальні цивілізації виражають культурно-історичні, етичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, групи країн, етносів, які пов’язані спільною долею, відображають і віддзеркалюють ритм загальноісторичного прогресу то опиняючись у його епіцентрі, то віддаляючись від нього. Цивілізації не є статичними формами. Це динамічні

утворення еволюційного типу. Вони не лише не здатні перебувати у стані спокою, але й не можуть довільно змінювати напрям свого поступального руху.

Однак однієї лише констатації факту поступального розвитку цивілізацій недостатньо, оскільки важливе значення має характер їх руху. Щодо визначення сутності останнього наразі існують дві основні концепції: 1) лінійного розвитку; 2) циклічного розвитку.

Перша з них розглядає історію людства (цивілізацій) як поступальний рух від минулого через теперішнє в майбутнє. Альтернативою такому розумінню історії є концепція циклічного розвитку людства, яка ґрунтується на припущенні про повторюваність схожих фаз розвитку світової та локальних цивілізацій.

Саме ідея циклічного розвитку цивілізацій, підвалини сучасного бачення якої були закладені працями Фрідріха Ніцше [7] та Освальда Шпенглера [8] щодо “вічного повернення” та “переоцінки цінностей”, зроблених на підґрунті досліджень розвитку античної культури, і дає змогу всебічно дослідити, а відтак логічно пояснити феномен рецепції права взагалі і приватного права особливо.

Використовуючи метод врахування “цивілізаційної циклічності”, маємо зробити те уточнення, що йдеться не про “цикл” у точному значенні цього поняття, а найпевніше про “спіраль”, у якій знаходить відображення поступальний рух цивілізації.

Крім того, слід також враховувати структуру цивілізаційного циклу (цивілізаційної спіралі), що охоплює близько п’ятисот років (хоча тут можливі коливання у той чи інший бік). Структурно цикл (спіраль) складається з чотирьох фаз:

1) переоцінка цінностей (оцінка – відбір, збереження або відкидання надбань попередньої культури);

2) стагнація (занепад або застій, протягом якого, однак, відбувається накопичення духовних, інтелектуальних тощо сил);

3) відродження (насамперед, у гуманітарній, духовній сфері, можливо, також – у економічній, хоча й не обов’язково);

4) реакція на відродження (звичайно пов’язана з відступом назад у тих чи інших галузях культури, духовній, політичній тощо сферах).

На першому із згаданих етапів відбувається відбір матеріалу для рецепції вищих досягнень у галузі права; на другому – вони проходять певні “випробування на міцність”, на третьому – відбувається власне рецепція права, котра, однак, може зазнати відчутних втрат на четвертому етапі. Відтак починається новий цикл цивілізаційної спіралі.

Викладене вище бачення концепту розвитку цивілізації (культури) і приватного права, як складової частини культури, дає достатні підстави стверджувати, що саме використання методу врахування “цивілізаційної циклічності” як методологічного імперативу досліджень процесів розвитку приватного права дає змогу встановити сутність такого феномена, як рецепція права, підґрунтя та засади цього явища.

Література

1. Капленко О. “Нова” рецепція “старого” авангарду // Слово і час. – 2005. – № 10. – С. 78-80.
2. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986.
4. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти). – О., 1997. – С. 23-35.
5. Харитонов Є., Харитонova О. До питання про значення дихотомії “приватне право – публічне право” // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 82-88.
6. Харитонов Є.О. Вступ до цивільного права України: Навч. посіб. – К.: Істина, 2006.
7. Ницше Ф. Так говорил Заратустра: Пер. с нем. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгарт, 2006. – С. 21-23.
8. Шпенглер Освальд. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Образ и действительность / Пер. с нем. Н.Ф. Гарелин. – Минск: Попурри, 1998. – 688 с.

УДК 340.12:141.7

I.G. Babich

SOCIAL JUSTICE AND THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN LAW

When they say about historical and logical elements of civil community, it is determined that formal elements of such community are in total interaction of law and positive legislation, as well as inseparable rights of person.

Consideration of issue connected with studying of principle of justice and revelation of content of principle of justice and its use acquires a special meaning in the period that our state passes on the way to the law reform.

For domestic civil law the start of understanding of justice as law category is connected with appearance of category of “social justice”. Appraising social utopias in Russia, V.I. Lenin determined that “utopian socialism was a symptom, spokesman, and forerunner of that class that being generated by capitalism grew now, at the beginning of XX century into a mass force capable to put end to capitalism” [1, p. 120].

The principle of social justice was the main principle of socialistic law.

Social justice is a complex phenomenon that comes forward as interaction of economics, law, politics and moral, as appraising notion of social events of public life. The object of appraisal from the point of view of social justice can be: 1) attitude of society to person; 2) attitude of person to society; 3) actions of person regarding another person.

Justice is a philosophical notion that determines objective economical, political, law and moral conditions of life of one or another community and tendencies of its development. The notion of social justice reflects not only a possible ideal status but also actual conditions of life in which it is necessary to reward and punish deservedly, to distribute restricted welfare, to appraise a relative meaning of social action.

Social justice can be determined as notion of social mind that characterizes the degree of gratitude and demand, rights and welfare of person or social community, the degree of exactingness of society to person, legality of appraisal of economical,